

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk marşlar

Ülviyyə Qasımova

“Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi. Azərbaycan.

E-mail: ulviyya1991@yahoo.com

Annotasiya. Bu məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında meydana çıxan ilk marşlar araşdırılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında marş janrının yaranması romantizm ədəbi cərəyanı ilə bağlıdır. Ədəbiyyatımızda ilk marşın müəllifləri elə ilk romantiklərimiz olmuşdur. M.Hadi, H.Cavid, Ə.Cavad, A.Şaiq və digər görkəmli şairlərimiz bu janra müraciət edərək, bir çox nümunələr yaratmışlar. Şərqdə ilk respublikanın – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra isə ədəbiyyatımızda janrın tematikası genişlənmiş, müxtəlif səpkili marşlar yaranmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, marş, romantizm, cümhuriyyət, inkişaf

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.06.2022; qəbul edilib – 16.06.2022

The first marches in Azerbaijani literature

Ulviyya Gasimova

Research Center of “Azerbaijan National Encyclopaedia”. Azerbaijan.

E-mail: ulviyya1991@yahoo.com

Abstract. This article has investigated the first marches that appeared in Azerbaijani literature. The emergence of the march genre in Azerbaijani literature is associated with the literary movement of romanticism. The authors of the first march in our literature were our first Romantics. M.Hadi, H.Javid, A.Javad, A.Shaig and our other poets applied to this genre and created many examples of this genre. After the establishment of the first republic in the East – the Azerbaijan Democratic Republic, the themes of the genre expanded in our literature, various types of marches appeared.

Keywords: Azerbaijani literature, march, romanticism, republic, development

Article history: received – 11.06.2022; accepted – 16.06.2022

Giriş / Introduction

Azadlığın ictimai və siyasi ideallarını öz bayrağına yazan Avropa romantizmi, bir qayda olaraq, böyük Fransa inqilabından ilham almışdır. Avropa romantizmindən düz yüz il sonra meydana gələn Azərbaycan romantizmi üçün Fransa inqilabı artıq tarixə çevrilmişdi. Romantiklərimizin ümid bəslədikləri XX əsrin özü ilə gətirdiyi inqilablar idi. Bu, öz növbəsində Azərbaycan romantizminin dünya romantizminə yeni tarixi şəraitdə əlavəsi idi. 1905-1907-ci illər inqilabı siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrini əhatə etməklə öz təcəssümünü ədəbi epoxanın iki ən böyük cərəyanında tapdı: romantizm və tənqidi realizmdə [11, s.10].

Romantizm ədəbi cərəyanı özü ilə birgə bir çox yeniliklər də gətirdi. Onlardan biri də ədəbiyyatımızda Avropa mənşəli yeni janrların, o cümlədən marş janrının meydana gəlməsidir. Bu dövrdə poeziyamızda romantik şairlərin yaradıcılığında marşın ilk nümunələri yaranırdı. Ədəbiyyatımızda marş janrının meydana çıxması XX əsrə təsadüf etsə də, marşın mənşəyi və tarixi təkamülünün əsasını təşkil edən qədim və zəngin ənənələrimiz olmuşdur. Belə ki, marş fenomeni millətimizin şüuraltında daima var olmuş, türk, o cümlədən Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ədəbi təc-

rübəsindən keçib bizə gəlib çatmışdır. Qədim dastanlarımız, həmçinin orta əsrlərə aid bəzi nümunələrdə bir sıra məziyyətlərinə görə marşla səsləşən məqamların olması bunu bir daha sübut edir.

Əsas hissə / *Main Part*

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif şairlərin yaradıcılığında marşa yaxınlaşan şeirlərə rast gəlmək mümkündür. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq, marşla səsləşən nəğmə və şərqlərin XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik poeziyasında özünəməxsus yer tutduğunu vurğulayır [4, s.95-99]. Bu dövrdə türk marşlarının da geniş yayılması ədəbiyyatımızda janrın formalaşmasına təkan verirdi. Rza Zaki Lətifbəyovun 1908-ci ildə Gəncədə çap etdirdiyi “Mənzumeyi-hicran” kitabında öz marşları ilə yanaşı, türk marş və şərqlərinin də yer alması bunun əyani sübutlarından biridir. XX əsrin əvvəllərində ölkəmizdə geniş yayılan marşlardan biri Osmanlı ziyalı Əhməd Kamalın 1910-cu ildə “Yeni füyuzat”da dərc edilən “Təraneyi-vətən” şeiridir. Hüseyn Həşimlinin fikrincə, bu şeir axıcılığı, çağırış ruhu, səfərbərlik ovqatı, coşqunluğu, emosionallığı ilə əsl marş olmaqla ideya-bədii mükəmməlliyə də malikdir [5, s.96].

Müxtəlif mənbələrdə ədəbiyyatımızda ilk marşın müəllifinin kim olması barədə müxtəlif fikirlər var. Akademik İsa Həbibbəyliyə görə, Məhəmməd Hadi və Hüseyn Cavid Azərbaycan milli marşlarının yaradıcılarıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında M.Hadinin “İranın hüriyyət qəhrəmanlarına” (1908) şeiri ilk marş nümunəsi sayılır. Bu əsər türk şairi Namiq Kamalın “Vətən türküsü” şeirindən təsirlənərək yazılmış və səkkizbəndlik müsəddəs formalı şeirin hər bəndinin sonunda N.Kamalın “Arş irəli, arş, bizindir fələh, Arş, igidlər, Vətən imdadınə!” misraları nəqarət kimi təkrar edilmişdir [7, s.245-246]. Marş janrının təşəkkül mərhələsində Hüseyn Cavidin özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. Onun marşları əsasən, dram əsərlərinin daxilində verilməklə ideya-bədii arxitektonikanın üzvi tərkib hissəsinə çevrilərək müəllif qayəsinin, obrazların mənəvi aləminin, dünyagörüşünün dolğun təqdimində əhəmiyyətli rol oynamışdı [6, s.37-38].

XX əsrin əvvəllərində Şərqdə ilk respublikanın – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) yaranması ilə ədəbiyyatımızda bədii sözün gücü artmış, milli ruh, birlik və vətənpərvərlik duyğusu güclənmişdir. Cümhuriyyət illərində ədəbiyyatın digər janrlarına nisbətən poeziya sahəsində daha ciddi uğurlar əldə olunmuşdur. Bu isə şübhəsiz ənənədən qaynaqlanan məqamlarla yanaşı, poeziyanın dinamikliyi, çevikliyi, janr xüsusiyyətləri və digər amillərlə bağlıdır [8, s.10]. Xüsusilə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında marş janrında şeirlərin sayı daha da artmışdır. Milli müstəqillikdən doğan ruh yüksəkliyi, coşqunluq və milli birlik idealları dövrün marşlarının əsas leytmotivini təşkil edirdi. Məhəmməd Hadinin ənənəvi herb, cəngavərlik ruhunda yazılan “Əsgərlərimizə, könüllülərimizə”, Əhməd Cavadın “Marş”, “Çırpınırdın, Qara dəniz”, “Türk ordusuna”, “Bismillah”, “Ey əsgər”, Abdulla Şaiqin türk ədəmi-mərkəziyyət fırqəsi “Müsavat”a ithaf yazdığı “Marş”, Davudun “Əsgər şərqi”, Ümmügülümün “Türk ordusuna”, “Ey türk oğlu!”, “Çəkil, dəf ol!”, “Yurdumuzun qəhrəmanlığına” şeirləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

Cümhuriyyətin qurulması ilə ilk ordu marşları da meydana çıxdı. Əhməd Cavadın Tiflisdə 1918-ci ildə Mirzə Bala Məhəmmədzadə və T.Hacızadə tərəfindən nəşr olunan “Gənclər yurdu” qəzətində çap olunan “Marş” adlı şeiri Azərbaycan ordusunun ilk marşı kimi xatırlanır. Bəzi araşdırmalarda isə on altı yaşlı Salman Əhmədlinin Gəncəyə gəlmiş Nuru Paşaya yazdığı şeir ilk ordu marşı kimi qeyd olunur. Həmin şeiri Salman dayılarının evində Nuru paşanın qarşısında oxumuşdur. Fikrət Əmirovun atası Məşədi Cəmil Əmirov şeiri marş halına salaraq, türk musiqisi motivli musiqi yazmışdır. Bu marş 1919-cu il mayın 28-də Gəncədə Cümhuriyyətin birilliyi münasibətilə təşkil olunmuş şənliklərdə də səslənmişdir. Sonralar marşın intonasiyaları Fikrət Əmirovun “Azərbaycan kapriçiosu”nda, eləcə də onun tərtibatı ilə Əhsən Dadaşovun ifa etdiyi “Bayatı-Şiraz” rəngində yer almışdır [14] Həmin marşın bir bəndində oxuyuruq:

*İstanbuldan gəldin Gəncəyə doğru,
Haydi, gavurlara anlat bu zoru,*

*Gəncədən Bakıya zəfərdir yolu,
İrəli, irəli, ər paşam Nuru!*

Bu dövrdə Azərbaycana gələn türk ordusuna ithafən yazılmış marşlar da meydana çıxdı. Bunlardan Nuru Paşanın qardaşı Ənvər Paşaya həsr olunan “Xoş gəlişlər ola Qəhrəman Ənvər Paşa, Əmr elə əsgərə Qafqaz dağlarını aş” misralı “Ənvər Paşa marşı” da dövrün məşhur marşlarından. Bu marş Ənvər Paşanın 1918-ci ilin yaz aylarında Yavuz ilə Batuma gəlişində “Çırpınırdın, Qara dəniz”lə yanaşı söylənmişdir. Marş 1977-ci ildə Azərbaycan jurnalında dərc olunmuşdur [13, s.153].

Yuxarıdakı nümunələrlə yanaşı, İbrahim Şakir imzalı bir müəllifin “Türk ordusuna” şeirini də marş hesab etmək olar. Şeir janr üçün səciyyəvi olan yığcamlığı bir qədər pozsa da, ideyası və cəng motivinin üstünlük təşkil etməsi baxımından marşdır. Bundan başqa, Cümhuriyyət dövründə Əli Şövqi, Əli Yusif və Ə.Müznib kimi şairlərin də şeirləri xalq arasında sürətlə yayılır, marşa çevrilirdi.

İstiqlal dövrü poeziyasında inkişaf edən marş janrında yazılmış şeirlərin əksəriyyəti öz təsirliliyi ilə seçilirdi. Xalqın hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində, xüsusilə milli duyğuların daha da dərinləşməsində bu cür marşların rolu danılmazdır. Marş və döyüş nəğmələrinin bir əhəmiyyəti də onların vətən övladında torpağa sahiblik hissi aşılmasındadır. Torpağa sahiblik hissi güclü olan adamda vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq duyğusu da yüksək olur və o, “canım fəda olsun Azərbaycana, qanım halal olsun Azərbaycana” qətiyyəti ilə döyüşə atılır. Ordu marşlarının yaranması və onların toplanaraq kitabçalar şəklində nəşr edilməsi vətən üçün ordunun, ordu üçün marş və döyüş nəğmələrinin əhəmiyyətinin layiqincə dərk edildiyini göstərir. Bunun nəticəsidir ki, Sədaqət Məmmədovanın yazdığı kimi “...Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə milli ordu ilə paralel onun marş və nəğmələri də yaranırdı” [1, s.58].

Dövrün həm söz ustaları, həm də əsgərlər və xalq tərəfindən yaradılan bu marşlar Azərbaycan əsgərinin mənəvi yaşantılarını özündə əks etdirən bədii nümunələrdir. Əsgər həyatının elə bir sahəsini və ya qayğısı tapmaq mümkün deyil ki, ona şərqlər həsr edilməsin, marşlarda tərənnüm olunmasın. Bu hərbi şərqlərdə Vətəninə sevən, onun yolunda canından keçməyə hazır olan, xalq yolunda xidməti müqəddəs vəzifə sayan Azərbaycan əsgərinin daxili aləmi açılır, mənəvi keyfiyyətləri üzə çıxır. Əsgər şərqləri arasında Məhəmməd Ümid Gəncəlinin 30 yanvar 1920-ci il tarixli “Azərbaycan” qəzetində çap olunmuş bir şərqlərdə gənclərin hərbi xidmətə könüllü yazılmalarına bir çağırış ifadə olunurdu [12, s.325]. “Vətən üçün, millət üçün gənclər getdi əsgərə, Könüllü get, sən də yazıl o mübarək səfərə” [3, s.39] misralarında bu daha açıq şəkildə ifadə olunur. Bu dövrdə diqqətimizi cəlb edən digər marş Maqsud Şeyxzadənin 1920-ci ildə Əsgəranda qanlı döyüşlər gədən zaman yazdığı “Qarabağ” və “Əsgəran marşı”dır. Həmin döyüşdə Azərbaycanın cəsur əsgər və zabidləri ana torpağın hər qarışı uğrunda mərdliklə vuruşaraq daşnak ordusunu məğlub etmişdir [10, s.172]. Şairin qürur hissi ilə yazdığı ikinci marşında oxuyuruq:

*Vardı Əsgəranda minlərlə əsgər,
Aslan yavrusu tək sarsılmaz ərlər.
İrəli, irəli ey islamlarım
Yağı yuvasını dağıdanlarım. [9, s.179]*

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şairlər və digərləri tərəfindən yazılmış bu marşlar poeziyamızda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatında marş poeziyasının ən gözəl nümunələri demək olar ki, Cümhuriyyət dövründə yaranmışdır. Bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən həmin şeirləri B.Q.Səttaroğlu toplamış, 1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzeti nəşriyyatında “Ordu marşları” adıyla çap etdirmişdir. Qeyd etmək istərdik ki, həmin kitabı 1993-cü ildə Sədaqət Məmmədova üzə çıxardaraq, ərəb qrafikasından transliterasiya edib, ön sözlə yenidən çap etdirmişdir. “Ordu marşları”nda Əli Kaminin “Marş”, “Vətən şərqi”, İsmayıl Həqqi bəyin “Marş”, “Marş”, “Könüllü marşı”, “Milli zümzümə-

lər”, “Vətən və sancaq marşı”, Feyzi bəyin “Marş”, “Ordu marşı”, Zülfüqar bəyin “Marş”, “Əsgər nəğməsi”, “Milli marş”, Namiq Kamalın “Marş”, “Vətən marşı”, Əhməd Kamalın “Təraneyi-vətən” marşları yer almışdır. Ordu marşlarının toplanmasında Əbdül Rəhman Dainin də böyük xidməti olmuşdur. O, həmin marşları “Əsgəri nəğmələr” adı ilə toplayıb 1919-cu ildə Hökumət mətbəəsində nəşr etdirmişdir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında döyüş, ordu marşları ilə yanaşı, satirik marş nümunələri, o cümlədən məktəbli marşları da yaranırdı. M.Ə.Sabirin yaradıcılığında (“Ürəfa marşı”, “Qocalar marşı” və s.) bunun ən gözəl nümunələri meydana çıxırdı.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan poeziyasında da həm məzmun, həm də ideya baxımından yeni şeir nümunələri meydana çıxmağa başlayırdı. Xüsusən Məşrutə dövründə inqilab ruhunu özündə əks etdirən marşlar bu dövrdə geniş yayılırdı. Bu dövrün şairlərindən Səid Səlməsinin (1889-1909) “Amali-vətən” şeiri Namiq Kamalın “Vətən şərqişi” marşını xatırladır:

*Amalımız, əfkarımız üqbali-vətəndir,
Sərhəd bizə, qələ bizə xaki-vətəndir.
Dəva günü yeksər görünən qanlı kəfəndir,
İrənliləri, can veribən nam alarıq biz.
Dəvada şəhadətlə hamı kam alırıq biz. [2, s.161]*

Nəticə / Conclusion

Bütün bunları yekunlaşdıraraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında Avropa mənşəli marş janrının ilk nümunələri meydana çıxmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elanından sonra şairlərimiz müxtəlif səpkili marşlar yaradaraq janrın tematikasını zənginləşmişlər. Bu da Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında marş janrının tematik əhatəsinin daha da zənginləşməsi və genişlənməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Bayramoğlu A. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı: Elm, 2003.
2. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: 3 cilddə, II c. Bakı: Elm, 1983.
3. Əsgər olmaq bir şərəfdir türk üçün, islam üçün. Bakı:1993 (toplayan, transliterasiya edən, çapa hazırlayan, tərtibçi, ön sözün müəllifi A.Bayramoğlu. Bakı: Şur, 1993.
4. Həbibov İ.Ə. Romantik lirikanın imkanları. Bakı: Yazıçı, 1984.
5. Həşimli H. “Yeni Füyuzat” jurnalı və poeziyada novatorluq // Kültür evreni, 2010.
6. Həşimli H.M. Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
7. Qəribli İ. Mən bir kitab, hər vərəqim min kitabdır (Məhəmməd Hadi haqqında məqalələr), Bakı: Elm və təhsil, 2013.
8. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2007.
9. Nəzirli Ş. Arxivlərin sirri açılır. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1999.
10. Nəzirli Ş. 1920-ci ildə Qarabağ döyüşləri. Bakı: 2009.
11. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi. I cild. Bakı: Elm, 2010.
12. Süleymanov M.S. Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998.
13. Yaqublu N. Qafqaz islam ordusu Azərbaycanda. Bakı: 2013.
14. Zakir M. Azərbaycanın ilk ordu marşı. Bakı: Ayna, 28 fevral, 2009.

Первые марши в азербайджанской литературе

Ульвия Гасимова

Научный Центр «Азербайджанская Национальная Энциклопедия». Азербайджан.

E-mail: ulviya1991@yahoo.com

Резюме. В данной статье рассматриваются первые марши в азербайджанской литературе. Возникновение жанра марша в азербайджанской литературе связано с литературным течением романтизм. Авторы первого марша в нашей литературе были нашими первыми романтиками. М.Хади, Г.Джавид, А.Джавад, А.Шаиг и другие наши поэты создали множество образцов этого жанра. После создания первой на Востоке республики – Азербайджанской Демократической Республики, в нашей литературе расширилась тематика жанра, появились различные виды маршей.

Ключевые слова: азербайджанская литература, марш, романтизм, республика, развитие